

InDret

Llei de suport a les famílies: Una oportunitat perduda?

Lluís Flaquer
Departament de Sociologia
Universitat Autònoma de Barcelona

Working Paper de Dret Català núm: 12
Barcelona, abril de 2004
www.indret.com

Sumari

1. Introducció
2. Canvi familiar i autonomia individual
3. Comentaris sobre el contingut de la Llei
4. Conclusions
5. Bibliografia

1. Introducció

És ben sabut que si bé les lleis tendeixen a reflectir la realitat social en la mesura que la regulen, també sovint impulsen o frenen processos de canvi que acaben determinant la seva transformació, encara que no sempre en la direcció desitjada pel legislador. Una de les característiques de les societats modernes avançades, on la intensitat del canvi social és generalment molt elevada, és que disposen d'un conjunt de mecanismes per tal de reduir els possibles desajustaments que es poden donar entre l'ordenament jurídic i les estructures socials, fruit sobretot de la innovació tecnològica i del dinamisme econòmic. De fet, la vida social moderna es caracteritza per la seva naturalesa reflexiva, és a dir, pel fet que les pràctiques socials són constantment examinades i reformades a la llum de les noves informacions disponibles sobre aquestes pràctiques, la qual cosa altera constitutivament el seu caràcter (GIDDENS, 1993, 1995).

Una bona il·lustració de les relacions entre les normes jurídiques i les relacions socials és la regulació de la institució familiar. En els països occidentals la família, alhora com a realitat social i com a camp institucional, fou gairebé un oasi d'estabilitat des del final de la Segona Guerra Mundial fins als anys seixanta. Aquesta circumstància ens féu oblidar que, com qualsevol altra institució, la seva realitat era el producte d'un procés de construcció social en el qual intervenen de manera decisiva diverses instàncies, entre elles el dret. Durant molt de temps s'havia arribat a pensar que, en pertànyer l'espai familiar a l'esfera privada, no tan sols no era admissible ni permisible que fos objecte d'intervencions procedents de l'exterior, qualificades d'intrusions, sinó que en realitat era immune a aquestes possibles interferències. Ha calgut que s'hagi desfermat un profund procés de metamorfosi familiar perquè ens adonem que el desenllaç de molts dels fenòmens de canvi que afecten l'entramat de la família passen avui pel reconeixement del caràcter polític dels debats que els acompanyen, que constitueixen un dels camps en què les controvèrsies són més vives (FLAQUER, 1999). D'aquesta manera, les reformes del dret de família són summament il·lustratives de la importància que tenen les lleis a l'hora de configurar l'espai en què neixen i es desenvolupen les relacions socials. Alguns autors parlen de la regulació política de la família per tal de referir-se a tot aquell conjunt de disposicions, no tan sols de dret civil sinó també de política social, que determinen el marc legal en què es mouen les relacions familiars (COMMAILLE et MARTIN, 1998). La nova [Llei catalana 18/2003, de 4 de juliol, de Suport a les Famílies](#) constitueix un bon exemple de com els poders públics poden regular políticament el camp de la família, no tan sols fixant un sistema de drets i obligacions dels seus membres, sinó proveint un conjunt de prestacions i serveis públics que orienten de manera cabdal les actituds, estratègies i comportaments dels actors familiars.

La finalitat d'aquest treball no és pas avaluar aquesta llei des del punt de vista de la seva tècnica jurídica, per a la qual cosa no dispenso de competència, sinó d'escatir fins a quin punt aquesta llei s'ajusta a les necessitats de les famílies catalanes i respon a les tendències europees majoritàries en aquesta matèria.

2. Canvi familiar i autonomia individual

Fou la massiva incorporació de les dones de classe mitjana al mercat de treball, fruit de la transició cap a una societat postindustrial, possibilitada per la prèvia reducció de la fecunditat, la que propicià un canvi de model normatiu familiar. Mentre que en la societat preindustrial la família era sobretot una comunitat de necessitat mantinguda unida per una obligació de solidaritat, en el món contemporani està passant cada vegada més a primer pla la lògica d'unes vides basades en projectes individuals. Així, la família està esdevenint una relació electiva i una associació de persones individuals (BECK and BECK-GERNSHEIM, 2002).

Els increments de la ruptura conjugal, de les parelles de fet i de la fecunditat extramatrimonial han contribuït ensems a la separació entre el matrimoni i la parentalitat. Els sociòlegs fan servir el concepte d'individualització per tal de referir-se a la manera en què les vides de les persones es troben cada vegada menys afaïçonades per la tradició i pels costums i més subjectes a la tria individual. L'afermament d'aquesta tendència pot ser entès arran de les transformacions del mercat de treball i de l'expansió dels drets socials garantits gràcies a les prestacions i serveis proveïts per l'Estat de benestar. En particular, una de les dimensions dels Estats de benestar és la capacitat de les dones de formar i mantenir llars autònomes, això és, de poder sobreviure elles mateixes i els seus fills sense necessitat de casar-se per tal de tenir accés a la renda d'un sustentador masculí (ORLOFF, 1993).

Si haguéssim de resumir en poques paraules els canvis radicals que s'han produït en l'àmbit de la família podríem dir que s'ha passat d'un model normatiu, refermat i reforçat tant pel dret com per les polítiques socials, en què es donava per suposat que en cada unitat familiar hi havia d'haver un sol sustentador econòmic, a un model alternatiu en què es considera desitjable que els dos membres adults de les famílies estiguin integrats al mercat de treball. Mentre que en el model tradicional, anomenat del sustentador masculí, era generalment el marit el que portava a casa la totalitat o, si més no, el gruix dels ingressos familiars, en el nou model tant el marit com la muller fan treball remunerat, amb la qual cosa la majoria de les llars disposen de dos salaris. La paradoxa és que aquest pas d'un model a un altre es produeix en uns moments en què en totes les societats avançades estan creixent les famílies encapçalades per un sol adult, generalment una dona -les anomenades famílies monoparentals-, que es troben doncs en una situació de desavantatge respecte de les de dos sustentadors.

És en aquest sentit que en l'anàlisi d'una llei com la que ens ocupa, més que no pas les pròpies mesures que conté, cobra una importància cabdal la seva lògica subjacent, això és, els supòsits, els principis i les premisses que l'inspiren. Aquests supòsits moltes vegades són implícits, és a dir, són tan obvis per al propi legislador que ni tan sols s'atura a formular-los. En aquest cas, l'única manera de desentranyar-los és a base d'analitzar totes i cada una de les mesures d'una manera contextualitzada per tal de descobrir les premisses en què es basen. En aquest sentit, la dimensió comparativa resulta de gran utilitat, ja que en contrastar els sistemes de diferents països sovint podem esbrinar principis que moltes vegades no apareixen enunciats. En d'altres ocasions, però,

el preàmbul de la llei és prou explícit que de la seva lectura es desprèn immediatament la filosofia que la inspira.

Les legislacions dels països occidentals més avançats han anat configurant un seguit de principis en què recolza l'organització de les famílies. Sense ànim de voler ser exhaustiu en un treball com aquest, en voldria comentar sobretot tres:

1. Les famílies són concebudes com a unitats reproductives i com a tals se centren cada vegada més en la procreació, criança i socialització dels fills menors. Podríem dir que trobem una família en tota llar en què hi hagi un menor a càrrec, independentment de les relacions entre els adults que en són responsables. Aquesta visió, que suposa un avenç en l'especialització de les funcions de la família i que permet un aprofundiment de l'acompliment de les tasques que té encomanades, contrasta amb una concepció tradicional de la institució familiar en la qual es dona un reforçament de les funcions genèriques que li són atribuïdes.

En aquest sentit, les normes de caràcter imperatiu que es consideren característiques del dret de família tenen per objecte especialment la regulació de les relacions de filiació en el millor interès del menor, en línia amb la Convenció sobre els Drets del Nen, aprovada per l'Assemblea General de les Nacions Unides el 1989, en vigor des del 2 de setembre de 1990.

2. En canvi, pel que fa a les persones adultes responsables dels infants prima cada vegada més el principi de l'autonomia de la voluntat (ROCA, 2002), tenint en compte la tendència envers la desinstitucionalització del matrimoni, que es troba associada tant amb el ja assenyalat procés de separació entre la parentalitat i aquesta institució com amb l'avenç cap a un disseny cada vegada més paritari i menys asimètric de la seva arquitectura. El reconeixement d'un grau més gran d'autonomia de la voluntat té com a correlat el creixement de l'autonomia real de les persones adultes, propiciada per la seva independència econòmica derivada de la seva participació al mercat de treball i de la provisió de drets socials de ciutadania per part de l'Estat del benestar.

3. Aquests diversos desenvolupaments emfasitzen cada vegada més la política social com a instrument per tal de fer front als estats de necessitat enfront del principi tradicional del parentiu. D'aquesta manera, la responsabilitat privada dels parents tendeix a ser substituïda per la responsabilitat pública de l'Estat. Aquest èmfasi creixent en la política social apunta cap a una regulació de la família que vagi més enllà de les possibles discriminacions de dret - inconstitucionals en la mesura que poden atemptar en contra dels drets fonamentals- per tractar també de lluitar en contra de certes discriminacions de fet, en especial d'aquelles que conculquen el principi d'igualtat d'oportunitat de tots els infants.

3. Comentaris sobre el contingut de la llei

A la vista de les consideracions precedents, en aquest apartat tractaré de fer una avaluació del contingut de la nova *Llei 18/2003, de 4 de juliol, de Suport a les Famílies*, aprovada l'any passat pel

Parlament de Catalunya, que ha entrat en vigor a principis del 2004. En primer lloc, val a dir que resulta enormement positiu que per primera vegada s'intenti a Catalunya una regulació de conjunt de les polítiques familiars. De la mateixa manera que, ara farà uns deu anys, el *Pla Integral de Suport a les Famílies* (1993) resultà pioner i innovador en la panoràmica de les polítiques socials a Espanya, també aquesta llei representa una fita important en la regulació de les mesures de suport a les famílies (FLAQUER i BRULLET, 1999). Però també, com en aquella ocasió, no passa de ser un catàleg de bones intencions a l'hora d'establir un seguit de línies prioritàries d'actuació, ja que sobretot denota una manca d'ambició, de concreció i de compromís per tirar endavant les propostes que conté.

És veritat que, si més no en el seu enunciat, *Llei de Suport a les Famílies*, en plural, aquesta norma tendeix a ressaltar la pluralitat de models i la diversitat de formes familiars enfront de la terminologia més tradicional de "la família", amb unes connotacions de defensa de la institució més que no pas de protecció a les persones amb responsabilitats familiars. Aquest títol, més adaptat als nous temps, contrasta amb el de la *Ley 40/2003*, de 18 de novembre, de *Protección a las Familias Numerosas*, aprovada recentment pel Parlament espanyol, que continua fent servir una terminologia avui anacrònica en l'àmbit europeu. Tanmateix, si ens atenem al redactat de l'articulat de la *Llei de Suport a les Famílies*, la terminologia es força vacil·lant i, en especial, la concepció de la família que es desprèn del seu contingut resulta escassament concordant amb les seves pretensions innovadores.

Amb un total de 47 articles, la llei es divideix en sis títols, a més d'un Preàmbul i de les disposicions addicionals i finals. En el primer títol s'exposen les disposicions generals en les quals apareixen els objectius i principis de la llei, els destinataris de les mesures de suport a les famílies i les definicions de les diferents categories de beneficiaris.

El títol segon sobre "Prestacions econòmiques" enumera els diferents tipus d'ajuts directes a les famílies, entre els quals figuren la prestació econòmica de caràcter universal per infant a càrrec, per part o adopció múltiple, ajuts per adopció i acolliment, per a l'aplicació de tècniques de reproducció assistida, per a infants nascuts amb danys que requereixen atencions especials, per l'adquisició, rehabilitació i promoció d'habitatges i per a llogaters.

Les mesures de suport a les famílies en matèria fiscal, que integren el Títol III, es refereixen a les desgravacions aplicables en els impostos cedits a la Generalitat, totalment o en part, com ara l'Impost sobre la renda de les persones físiques, sobre successions i donacions o bé sobre transmissions patrimonials oneroses. En aquest títol també es contenen un conjunt de criteris per a l'aplicació de les mesures referents a taxes i preus públics.

El Títol IV enumera un conjunt de mesures de conciliació de la vida familiar i la vida laboral, ja sia en l'àmbit de les institucions i les administracions públiques de Catalunya com en l'àmbit del sector privat.

El Títol V, un dels més voluminosos de tots, es refereix a la prestació de diversos tipus de serveis i a altres mesures de suport a la família. Entre aquests serveis i mesures hi trobem els següents: mesures destinades a infants i adolescents; serveis d'educació infantil; mesures destinades a famílies amb persones en situació de dependència; i mesures destinades a famílies amb persones en situació de risc d'exclusió social.

Per últim, en el Títol VI hi figuren un seguit de mesures administratives per a l'aplicació d'aquesta llei i per la participació de la societat civil en l'actuació de l'Administració de la Generalitat. En especial, s'hi regulen els programes, actuacions i serveis d'atenció a les famílies, l'establiment d'òrgans consultius i de coordinació i la potenciació de l'associacionisme familiar.

En el segon apartat ja s'ha dit que els principis i els supòsits que inspiren les lleis destinades a definir les prioritats en el camp de les polítiques socials adquireixen una especial rellevància. En el cas de la llei que ens ocupa, val la pena detenir-se uns moments a examinar el concepte de família que hi apareix perfilat. Així, en el Preàmbul s'hi pot llegir: "La família, com a estructura bàsica dels lligams afectius vitals i de la solidaritat intrageneracional i intergeneracional, i com a factor de cohesió social, continua essent en la nostra societat un dels cercles principals a l'entorn dels quals s'estructuren les relacions de les persones i, per tant, un marc jurídic de referència". En segon lloc, en l'enumeració d'objectius i principis, l'article 1 diu el següent: "Aquesta Llei té per finalitat establir les bases i les mesures per a una política de suport i protecció a la família, entesa com a eix vertebrador de les relacions humanes i jurídiques entre els seus membres i com a àmbit de transferències compensatòries intergeneracionals i intrageneracionals. Amb aquest objectiu, determina els drets i les prestacions destinats a donar suport a les famílies". Per últim, l'article 7 sobre el principi informador de les polítiques familiars afirma: "En les polítiques de suport a les famílies, el Govern ha de promoure, fomentar i complementar el paper de la família com a àmbit de transferències compensatòries intergeneracionals i intrageneracionals, tant pel que fa al bescanvi de béns com al bescanvi de serveis". La idea d'una família "com àmbit de transferències compensatòries intergeneracionals i intrageneracionals, tant pel que fa al bescanvi de béns com al bescanvi de serveis" i "com a factor de cohesió social", més que no pas basada en els lligams afectius i emocionals dels seus membres, encara que pot correspondre a la realitat d'uns determinats sectors de la societat catalana, denota una concepció excessivament tradicional i familiarista alhora que expressa una manca de voluntat real de desenvolupar unes polítiques familiars realment avançades. D'altra banda, suposa centrar-se no tant en el suport que necessita avui la procreació i criança dels fills com en les relacions de solidaritat entre membres adults de diverses generacions, que segurament convindria alleugerir gràcies al desenvolupament d'un sistema universal de serveis de cura a les persones dependents (FLAQUER, en premsa).

La llei ordena i millora un conjunt de mesures ja existents, però també aporta algunes novetats interessants. Entre aquestes caldria destacar l'aparició per primera vegada de la problemàtica específica de les famílies monoparentals que, al costat de les famílies nombroses, objecte tradicional d'atenció de les polítiques de protecció a la família, son citades com a destinatàries preferents de les mesures de suport (art. 2.c i disposició addicional tercera). De la mateixa

manera, es consideren també destinatàries d'aquesta llei les unions estables de parella regulades per la Llei 10/1998, del 15 de juliol, així com les famílies amb infants en acolliment o adopció.

Una altra novetat digna d'esment és l'establiment d'un fons de garantia per a cobrir l'impagament de les pensions alimentàries i/o compensatòries (article 44). Aquest fons s'hauria d'emprar quan hi hagués constatació judicial d'incompliment del deure de satisfer-les i aquest incompliment comportés una situació de precarietat econòmica amb risc d'exclusió social, d'acord amb els límits i les condicions que es fixin per reglament. La prestació no hauria de superar, en cap cas, l'equivalent al salari mínim interprofessional més el 30% d'aquest per cada membre o el salari mínim interprofessional més el 60% si es tracta d'una persona en situació de dependència. D'altra banda, el Govern ha de crear un ens encarregat de gestionar el fons de garantia de les pensions alimentàries o compensatòries. Es tracta d'una vella aspiració apareguda en els programes electorals de gairebé tots els partits polítics en la darrera dècada, però que fins ara cap govern no havia gosat convertir en llei.

De la mateixa manera, entre les mesures de conciliació de la vida familiar i la vida laboral, s'esmenta la introducció d'un permís de paternitat, de quatre setmanes com a mínim, com a dret individual del pare, sense que aquest període es resti de les setze setmanes de descans a què té dret la mare (article 23.e). Es tracta de la llicència laboral impulsada per primera vegada als països nòrdics coneguda com a *daddy leave* o mes del pare, que han anat aprovant les legislacions més avançades. Malauradament aquesta mesura tan sols fóra aplicable dins l'àmbit de les administracions públiques de Catalunya.

La darrera mesura que mereix un comentari a part és la prestació econòmica de caràcter universal per infant a càrrec (article 10). Es tracta d'una prestació econòmica anual, de pagament únic, atorgada amb independència dels ingressos familiars, per als infants a càrrec menors de tres anys o, en el cas de les famílies nombroses (definides segons la legislació vigent, o sia la nova *Ley 40/2003*, de 18 de novembre, de *Protección a las Familias Numerosas*), per als infants menors de sis. En el cas de les famílies monoparentals, aquesta prestació es pot incrementar i prorrogar en funció dels ingressos. Les prestacions per a famílies amb infants menors de tres anys van ser concedides per primera vegada l'any 2000, però des del 2003 han pres un caràcter universal. Recentment la Conselleria de Benestar i Família del nou govern tripartit presidit per Pasqual Maragall ha fixat la quantia d'aquesta prestació econòmica en 550 euros per infant, amb una majoració en el cas de les famílies nombroses i de les monoparentals (625 euros per a infants menors de sis anys) (Ordre BEF/55/2004, de 9 de març, publicada al DOGC Núm. 4090-12/03/2004).

Pel que fa a l'actualització de les prestacions, la disposició addicional vuitena estableix que el Govern pot incrementar-les en funció de l'índex de preus al consum, però no s'hi compromet. D'altra banda, llegim en la disposició addicional cinquena que les prestacions de caràcter universal per a infants a càrrec es podran estendre a altres col·lectius familiars i a altres franges d'edat, també d'acord amb les disponibilitats pressupostàries. D'aquesta manera, Catalunya

s'equipararia amb la gran majoria dels països del nostre entorn, on les prestacions per fills a càrrec són de caràcter universal fins als divuit anys.

Malauradament la prestació econòmica de caràcter universal per fill a càrrec constitueix una de les escasses prestacions que es configuren com a drets subjectius no subjectes a disponibilitats pressupostàries. Car, en arribar a la disposició final tercera, rebem una dutxa d'aigua freda quan descobrim amb perplexitat que els títols III i IV i els articles 11 a 13, 32 a 36, 39, 41, 42 i 44 s'apliquen en funció del que estableixen les lleis de pressupostos, les disposicions reglamentàries que desenvolupen els dits títols i articles, i els convenis, els plans o els programes que s'aprovin. O sia, que bona part de la llei es torna paper mullat, incloent les mesures de suport a les famílies en matèria fiscal, les de conciliació entre la vida laboral i familiar, la introducció del permís de paternitat, la promoció de places d'educació infantil, les mesures per a les famílies amb persones en situació de dependència, les de prevenció de la violència familiar, les de prestació de serveis residencials universals en supòsits de violència familiar i l'establiment d'un fons de garantia per a cobrir l'impagament de pensions alimentàries.

4. Conclusions

Per concloure aquesta avaluació de la Llei catalana de Suport a les Famílies en funció de les necessitats de les persones amb responsabilitats familiars, em permeto suggerir unes breus observacions sobre el sistema català d'atenció a les famílies. Ja he dit que, en principi, s'ha de considerar aquesta llei com a positiva en la mesura que, per primera vegada, formula un conjunt de principis i determina unes línies prioritàries d'actuació. Tanmateix, resulta molt decebedor que s'hagi desaprofitat aquesta oportunitat per tal d'avançar en la formulació d'un conjunt de drets subjectius dels ciutadans de Catalunya pel que fa les prestacions i serveis que poden esperar rebre per part de les administracions. En particular, resulta totalment insatisfactòria la manca de concreció en el desenvolupament d'uns serveis d'atenció a les persones dependents, sense el qual moltes famílies amb infants a càrrec poden haver de suportar un llast considerable. Proveir unes prestacions universals per fills a càrrec, encara que sigui només per a menors de tres anys, constitueix un avenç remarcable, però insuficient si no s'atén paral·lelament a la promoció d'altres polítiques socials que haurien d'anar coordinades necessàriament amb les familiars. Així, si no és amb unes polítiques d'habitatge, de joventut i d'ocupació que facilitin una emancipació més precoç dels nostres joves de les seves famílies d'origen, les polítiques familiars no podran complir amb el seu objectiu. Més que fomentar la natalitat, tal com assevera un dels objectius de la llei, el que cal fer és crear les condicions perquè les persones que ho desitgin puguin tenir fills sense patir penalitzacions. Per últim, sense unes polítiques de vellesa avançades que impliquin la universalització del dret dels serveis d'atenció a les persones grans, les mesures anunciades de suport a les famílies podrien fracassar.

En segon lloc, convindria fer un pacte d'Estat que permetés un millor repartiment i coordinació de les diferents mesures ofertades per les diferents administracions. No solament es pot advertir una escassa coherència del sistema de mesures d'atenció a les famílies en relació amb la resta de

les polítiques socials, sinó que també s'observa una escassa harmonització entre les administracions pel que fa als objectius mínims a assolir. Una de les assignatures pendents des de la transició democràtica és un debat en profunditat que defineixi unes finalitats clares pel que fa al suport econòmic a la infància així com altres aspectes de la política familiar (FLAQUER, 2002). Per només posar uns pocs exemples, ¿què es pretén amb les mesures de suport econòmic a les famílies amb fills a càrrec? ¿Alleujar les situacions de pobresa, establir un llindar mínim d'oportunitats per a tots els infants o equiparar les situacions dels diferents tipus de famílies amb independència de la seva estructura i composició? ¿Com caldria coordinar els ajuts directes i les desgravacions fiscals per tal d'evitar buits i/o duplicacions? ¿No fora millor suprimir completament les desgravacions fiscals, que en la seva formulació actual són altament regressives, i dedicar l'estalvi generat per la supressió d'aquesta despesa fiscal a un sistema universal com cal de prestacions per fills menors a càrrec?

5. Bibliografia

BECK, U. and E. BECK-GERNSHEIM (2002). *Individualization: Institutionalized Individualism and Its Social and Political Consequences*. London: Sage.

BRULLET, C. (2002). "Les polítiques de conciliació de la vida professional i la vida familiar : El cas dels serveis de suport a les famílies". A LLUÍS FLAQUER (ed.). *Informe sobre la situació de la família a Catalunya: Un intent de diagnòstic*. Barcelona: Generalitat de Catalunya. pp. 271-300.

COMMAILLE, J. et C. MARTIN (1998). *Les enjeux politiques de la famille*. Paris: Bayard.

ESCOBEDO, A. (2002). "Les llicències parentals i l'atenció infantil als menors de tres anys a Catalunya". A LLUÍS FLAQUER (ed.). *Informe sobre la situació de la família a Catalunya: Un intent de diagnòstic*. Barcelona: Generalitat de Catalunya. pp. 301-330.

FLAQUER, L. i C. BRULLET (1999). 'Política familiar a Catalunya: Una primera aproximació'. A V. NAVARRO et al. *Les desigualtats socials a Catalunya*. Barcelona: Mediterrània. pp. 75-191.

FLAQUER, LL. (1999). *La estrella menguante del padre*. Barcelona: Ariel.

FLAQUER, LL. (2002). "El suport econòmic a les famílies amb fills a càrrec". A LLUÍS FLAQUER (ed.). *Informe sobre la situació de la família a Catalunya: Un intent de diagnòstic*. Barcelona: Generalitat de Catalunya. pp. 253-270.

FLAQUER, LL. (en premsa). "Família". *Idees. Revista de temes contemporanis*. Barcelona: Centre d'Estudis de Temes Contemporanis.

GIDDENS, A. (1993). *Consecuencias de la modernidad*. Madrid: Alianza.

GIDDENS, A. (1995). *Modernidad e identidad del yo*. Barcelona: Península.

LEWIS J. with B. HOBSON (1997). 'Introduction'. A J. LEWIS (ed.) *Lone Mothers in European Welfare Regimes: Shifting Policy Logics*. London and Philadelphia: Jessica Kingsley Publishers. pp. 1-20.

LEWIS, J. (2001). *The End of Marriage. Individualism and Intimate Relations*. Cheltenham: Edward Elgar.

ORLOFF, A. S. (1993). 'Gender and the Social Rights of Citizenship: The Comparative Analysis of Gender Relations and Welfare States'. *American Sociological Review*. 58 (3): 303-328.

ROCA, E. (2002). "El dret de família a Catalunya". A LLUÍS FLAQUER (ed.). *Informe sobre la situació de la família a Catalunya: Un intent de diagnòstic*. Barcelona: Generalitat de Catalunya. pp. 183-198.